HOLBÆK - KALUNDBORG OG NYKØBING 1798

AMTSFORVALTER WITHS REJSEINDTRYK

Ved **Albert Thomsen.**

I det lille Tidsskrift »Iris og Hebe« findes i Aargangen 1799 en anonym Rejsebeskrivelse med den kuriøse Titel »Efterretninger om noget Lys og Skygge om de Siellandske Kjøbstæder, samlede ved en Reisende i Aaret 1798«.

Da det vel er de færreste af Aarbogens Læsere, som af egen Drift finder frem til disse »Efterretninger«, har jeg faaet Lyst at publicere dem her. Men først vil jeg fortælle lidt om Forfatteren, Amtsforvalter Jens With; han er paa mangfoldige Maader en karakteristisk Type paa »Oplysningstiden«s Mænd, fuld af vidtløftige Interesser, ladet med gode og daarlige Ideer, ivrig og virksom, men desværre mere optaget af at give gode Raad for andres økonomiske Forhold end af at varetage sin egen Økonomi.

With[1]) var født 1741 i Stubbekøbing som Søn af den stedlige Klokker og Kordegn, senere Kapellan Jens With.

I 1774 fik han det store Embede som Amtsforvalter i Holbæk, købte den gamle Amtsskrivergaard paa Algade, Byens største Ejendom, hvortil hørte 4 Byjorder Øster paa, ca. 60 Tdr. Men Holbæks Markjorder laa endnu i Fællesskabsdrift, og da With opdagede, at hans Part laa spredt i 124 Strimler, forlangte han, ung og moderne som

[1]) Erslevs Forf. Lex.

han var, at faa dem udskiftet og samlet.[1]) Avlsbrugerne blev stærkt ophidset ved dette forfærdelige Krav og nægtede at gaa med til det, men With skrev til de højere Myndigheder, og 1776 resolverede Stiftsamtmanden, at hans Ønske skulde opfyldes; en Landmaaler tilkaldtes, og i 1776—77 opmaalte og inddelte han alle Bymarkerne.

Derefter forlangte ogsaa Byfoged Lund, Raadmand Gustav Ortved og Købmand Jens Ortved at faa deres Jorder ud af Fællesskabet, og trods Avlsbrugernes Protest gennemførte de deres Krav; Navne som »Borgmesterjorderne« og »Ortveds Mark« vidner endnu om, hvor de fik deres Part udvist.

Ved Udskiftningen kunde With jo kun tilkomme ca. 60 á 64 Tdr. Land, men man gav ham den allerfjerneste og daarligste Lod, den saakaldte Nyvang, som til Gengæld maalte 105 Tdr. Land. Snart efter indgik han et Mageskifte med Etatsraad Brinch-Seidelin til Eriksholm og Holbæk Slots Ladegaard; Etatsraaden skulde have Nyvang og With 21 Tdr. Slotsjorder med selve den gamle, øde Slotsbanke ved Strandporten. Nu rejste Avlsbrugerne, det meste af Borgerskabet, en energisk Protest, de førte endog Sagen frem for Kongen og hævdede, at Nyvang var en ældgammel Byjord, som ikke maa komme i udenbys Folks Eje, og det er Vanvid at bytte 105 Tdr. bort for 21. De lod sig endda forstaa med, at de havde hørt, at With havde faaet 500 Rdlr. af Etatsraaden i Tilgift paa Handelen! Saa vil de hellere overtage Nyvang igen og godtgøre With hans Udgifter. Der er noget rigtigt og tiltalende i denne Protest, som falder godt i Traad med lignende Episoder i Byens Historie; Holbækkerne har altid bidt fra sig, naar de mente, nogen vilde gaa deres Rettigheder for nær. Og de har ofte maattet forsvare deres Markjorder.

With svarede fornærmet, at han ingen Penge havde faaet af Herremanden, og naar han ejede Nyvang, kunde

[1]) Holbæk Købstads Historie, 446 ff.

han vel gøre med den, som han lystede, men forresten var de Slotsjorder meget mere værd end Nyvang, fordi de laa lige inde ved Byen og var i god Drift! Han var aabenbart en fremsynet Mand; der er Grundspekulation i den Tankegang; de 21 Tdr. Land er det meste af det nuværende Villakvarter og Riffelhaven, den senere Slotsgaards Jorder.

I første Omgang sejrede Borgerne; With maatte beholde Nyvang, og for at faa noget ud af den, opførte han en firelænget Bondegaard derude og kaldte den Nyvangsgaarden. Kongen skænkede ham 100 Rdlr. i Byggehjælp 1779 som en Paaskønnelse for den Iver, hvormed han havde indledet Udskiftningen i Holbæk.

De meget konservative Avlsbrugere fortsatte med Fællesskabsdriften mange Aar endnu; først 1791 udskiftedes de sidste Byjorder og i 1794 Overdrevet »Olden«.

I 1782 lykkedes det With at faa Lov at sælge Nyvangsgaarden til Brinch-Seidelin,[1]) mod at Gaarden stadig skulde høre under Holbæk Kommune; og udenbys Ejere skulde svare en Afgift til Kæmnerkassen.

With havde nogle Aar forud fæstet ca. 12 Tdr. Land af den føromtalte Slotsjord, og i 1783 gav Brinch-Seidelin ham Arvefæsteskøde paa den og ydermere 7 Tdr. Derved blev han Ejer af Slottets Voldsted, og i »Minerva« 1787 har han givet en interessant Redegørelse for, hvorledes han efter bedste Evne ødelagde de sidste Rester af Borg og Vold.[2])

»I denne Strækning, som ligger Vest for Holbæks Strandport, befandtes at ligge det gamle Slots Voldsted, som var en uformet og i Overfladen især uregulær Bakke med dybe Grave til alle Sider ... og hvorfra var en herlig Udsigt, særdeles over Holbækfjorden, ad Bramsnæs, Ourøe Seilløb, Horns Herred, Tudsenæs saa og indværts Vesten ud ad Landet. Dette (altsaa Købet af Voldsted) foranledigede

1) Holbæk Købstads Historie 452.
2) Holbæk Købstads Historie 44 og 493.

mig til sidst i Aaret 1784 med egne Folk at lade planere den nordvestlige Overdeel af Bakken mod Stranden, omtrent 4—500 Kv.-Al., og kom derved til at støde paa en uformodentlig regulær gammel Hjørnemur i N.V.«

Videre fortæller han, hvorledes han afdækker de middelalderlige Kældere og Fundamenter til Borgens Stenhus og det store Taarn, lader ca. 20.000 »meget skjønne store« Munkesten opbryde og bortføre, fylder op i Gravene og anlægger den nuværende Kørevej ind til Slotsgaarden.

Foruden at passe sit store Embede og sine Landbrugsinteresser fik han ogsaa Tid til at udfolde en flittig Skribentvirksomhed. I »Minerva« findes saaledes Artikler af ham om saa vidt forskellige Ting som Kakkelovne, Rugtørring, Tærskelader, Oprettelse af Forraadsmagasiner i gode Kornaar, om Utterslev Moses Bortforpagtning, om Muligheden af at forbedre det danske Landvæsen m. m. I »Økonomiske Annaler« har han en Anvisning paa at anvende Skorsonerrod til Kaffe — her er maaske en Idé for vor Tids utallige Kaffesurrogatfabrikanter? I »Handels- og Industri-Tidende« 1804 fortæller han om Marsvinefangst ved Bramsnæs. 1700 udgav han »Plan til et Selskab med Hensyn til de danske Kystfiskeriers Ophjælpning og mulige Forbedring«; andre Pjecer handler om »adskillige Maader at tillave Cabliau paa «, og »Anvisning til at faa meget og godt Brændeviin, Edike og Liqueur af Kartofler og Bygmalt«.

Det kongelige Landhuusholdningsselskab belønnede 1785 den idérige og virksomme Amtsforvalter med sin 1. Sølvmedaille.

For at ophjælpe Hjemmeindustrien og hæmme Betleriet stiftedes 1780 »Nestveds patriotiske Selskab«[1]), der oprettede Spindeskoler rundt paa Sjælland, saaledes i Tuse, Nr. Jærnløse og Kundby, især beregnet paa Undervisning af Børn. Men de gik ikke ret godt, disse Skoler, efterhaanden blev Børnene borte.

[1]) Aarb. f. Præstø Amts hist. Samf. 1942, 338 ff.

With forsøgte i Holbæk noget lignende; i den gamle Gaard, Algade 63, som han købte paa Auktion, indrettede han et Spinderi for Børn og Kvinder med 4 Vævestole og Plads til 40 á 50 Spindere, og han akkorderede med Det kgl. Dug-Manufaktur paa Blaagaard om at overtage det producerede Hørlærred. »Fabrikgaarden«, som den nu kaldtes, kom i Gang i 1783, men den gik ikke godt. 1786 indberetter Magistraten, at With lader spinde lidt Uldent og holder en Klædevæversvend til at væve, men det hele er ubetydeligt; 1790 solgte With Gaarden til ham, men han gik fallit allerede i 1792.[1])

Amtsforvalteren forsøgte sig ogsaa som Godsejer; 1793 købte han Mørkegaard (Toftholm) af Chr. Henr. Hvid for 46.000 Rdlr. Men den Herlighed varede kun kort. Hvid, som havde kautioneret for 3000 Rdlr. af Withs Oppebørsler paa Amtstuen, døde 1795, og dette bragte Amtsforvalteren i saadanne økonomiske Vanskeligheder, at han maatte sælge Toftholm og sin egen Gaard i Holbæk, og den 29. Juli samme Aar fik han sin Afsked i Naade, fordi han ved sin Kautionists Død ikke mere kunde stille Kaution for de ham betroede Oppebørsler.

Som Tillidsmand for det Reiersenske Fond, stiftet 1793 »til Manufakturvæsenets og Industriens Udvidelse og Forøgelse« i København og de sjællandske Købstæder, foretog With i 1798 nogle Rejser til disse Provinsbyer for at studere deres Vilkaar og Muligheder for at skabe Industriforetagender der. I sin Beretning, »Efterretninger om noget Lys og Skygge om de sjællandske Kjøbstæder«, roser han Holbæk og Storehedinge som »de to eneste Steder, hvor et godt Agerbrug er anlagt af Borgere«, og han er ikke bange for at hentyde til sin egen Medvirken til det gode Resultat i Holbæk: For en Snees Aar siden lagde en Indvaaner Grundstenen ... og nu da Kappelysten har saa at sige oversteget sig selv, er det højst behageligt at vandre igjennem disse elyseiske Marker og see Vindskibelighedens uudeblivelige Frugter«.

[1]) Holb. Købstads Historie 462.

Det er sikkert ogsaa ham, der under Mærket th skriver en Artikel om Holbæk i »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn«, Juli 1809, hvor det bl. a. hedder: Byens Marker ere ved Flittighed og Agerbrugets Skjønsomhed saaledes forherligede, at de kan lignes ved Haver, med plantede Alleer igiennem Markveien«.

Rejsebeskrivelsens Omtale af vort Amts tre Købstæder aftrykkes paa de følgende Sider med enkelte Noter af Forfatteren til denne Indledning.

With var først gift med Johanne Jacobsen (1774); hun døde vistnok 1785 og efterlod sig 6 Børn. Samme Aar ægtede han Christiane Caroline Wiimb, Datter af Forpagter W. paa Lerchenborg. Hun døde 1813 hos sin Svigersøn, Gæstgiver Jantzen i Postgaarden »Elephanten« i Smedelundsgade i Holbæk. Aaret efter, 8. August 1814, satte Døden ogsaa Punktum for Withs travle og virksomme Tilværelse.

Holbæk.

Med denne fra fordums Dage ikke liden Kjøbstæd, der har havt 3de Kirker, et Sortebrødre-Kloster og nær udenfor sig et fast Slot, som Kong Erik Glippings Svigersøn, den landflygtige Kong Birger af Sverrig i det 12te Sekulum havde til Residents;[1]) er der gaaet som med flere af de i sine Tider florerende danske Kjøbstæder, at de siden efter bestandig har havt Ebbe. — Det er et gammelt Ordsprog: at Høgen tar Gjøgen; Duen tar Fluen; — og saaledes den Store æder den Smaae; det er: at ligesom Hovedstaden i Residentsprovincen tiltager — aftager de smaae Handelssteder. Forskjellen kan alligevel ikkun mærkes Generationsviis; det ville og for meget bedrøve ægte Borgere, om dette store Forfald var dagligdags synbar.

Holbæk er imidlertid ikke ubetydelig; det ligger fordeelagtig for den bedste Green af Isefjorden og har en temmelig god Skibsbroe, hvis Lade- og Losseplads, i nogle de sidste Aar, siger man, ved bedre Opmudring end tilforn, skal være bleven dybere. Bramsnæs en Miil Synden herfra er imidlertid den eneste sikkre Vinterhavn for sildig anløbende Skibe, hvoraf Staden i mange Aar ikke har ejet uden eet som hænger med

[1]) Holb. Købstads Historie 50.

Sørgeflag og Vimpel i Kirken, som for mange Aar siden er indviet; dog vidner denne sande Reliqvie om, at Staden har havt ej allene egne Skibe, men endog Skibsbyggerie, som mig er fortalt.

Kirken er smuk baade udvendig og indvendig; Raadstuen[1]) anstændig; var tilforn fornævnte Sortebrødrekloster, og sammenbygget med den forrige latinske nu danske Skole[2]), samt med Kirken. Fængslerne ere forordningsmæssige

Byens Hovedgade er i sin Broeforfatning den maadeligste tænkes kan; og forestiller i stærk Tøeløb eller Pladskregn den femte Green af Isefjorden, da Rendestenen, saa bred, at den tillige er Kjørevej, er midt i den meer end 20 Alen brede Gade, hvis Vande som af en Cascade falde i Havet. Dog nu er der Haab om, at Gadernes Forbedring vil blive den nye Landevejs liig; da denne til Stadens Bedste kommer der igjemmem; derved erholder Staden Vognlaugs Rettighed[3]).

Paa nogle faa duelige Professionister nær, har den største Borgerklasse forhen meest ernæret sig ved Brændeviinsbrænding og Kroehold; men til Held for denne Bye, og til Glæde for hver sand Patriot er det efter det gamle Slendrians Systems Overvindelse indseet at naar en Stads Indvaanere, som denne ejer over 1000 Tønder Land, er intet til vissere Fordeel end den fuldkomneste Brug af disse.

For en snees Aar siden lagde en Indvaaner Grundstenen; et Decennium derefter blev der bygget paa den; og nu da Kappelysten Aar efter Aar har, saa at sige, oversteget sig selv, er det højstbehageligt at vandre igjennem disse elyseiske Marker og see Vindskibelighedens uudeblivelige Frugter. Held være med Holbeks — og hver en Stads Indvaanere, som saaledes stræber efter højeste Agerbrugs Fuldkommenhed. Magistraten bestaar af en Borgemester, som tillige er Byfoged og Postmester; og en Bye- og Raadstueskriver. Borgertallet er omtrent 120[4]). Tvende Vægtere lønnes; offentlige Lygter vides ikke af. Apotheket er eneste priviligeret Vertshuus; men nogle Kjøbmændshuse afhjelper Trangen i fornødne Tilfælde.

Vognmandslaug er her ikke, som undertiden sætter den Rejsende i Forlegenhed; men naar nu Landevejen lægges herigjennem,[5]) oprettes vel et.

---

1) Det nuværende Ligkapel.
2) Biblioteket.
3) Ret til at oprette et Laug af priviligerede Vognmænd, som for faste Takster befordrer Rejsende fra Holbæk til nærm. Købstad.
4) Indbyggerantallet var 1801: 1332.
5) 1795 kgl. Resol., at Landevejen skal gaa gennem Holbæk, men det varede en halv Snes Aar, før Vejen var færdig.

Kallundborg.

Ved at beskue denne gamle, endnu femtaarnede, Kongestad med historisk Eftertanke, hvor mange Herredage ere holdte, hvorfra mange Konge- og Rigens-Raads Bud ere udgangne, hvor et sørgeligt og langvarigt Kongefængsel har været, lægger man endnu Mærke til denne tildeels melankolske Nyehed: det afbrudte Slots Rudera, som endnu ere kjendbare.

Stadens Hovedkirke med ommeldte fem Taarne, formodentlig i det udvortes den samme som i Oldtiden[1]), er, skjønt inden i kun maadelig stor, dog tempelmæssig. Den forladte latinske Skole staaer i Sørgedragt[2]); men afbødes ved et godt dansk Skolehold. Intet Under, om i denne Stad hersker nogen Oplysning; den har for nærværende Tid tvende Doctores Theologiæ til Præster; en ung, virksom og munter Mand til Borgemester, som første Magistrat; og en ærværdig 80 Aars gammel Byefoged og Politimester; maaskee dog i sidste Henseende noget over den tjenligste Alder. Raadstuen er anstændig og Fængslerne anordningsmæssig forbedrede. Gaderne prange med endeel smukke Huuse; en ikke forfalden Skibsbroe; men Havn og Indløb fejler Opmudring. Borgernes Tal er omtrent 200[3]), hvoraf 8 eligerede. Fire Vægtere lønnes. Offentlige Lygter ere faa. Her er et dygtig Vognmandslaug, et godt Apothek samt et anstændigt Vertshuus, som tillige er Posthuus. I samme Aar har en Klub Værelser med en brillant Dansesahl. 150 Tønder Agerbrug fuldkommen udskiftet er i bedste Forfatning; men et betydeligt større Fang som alene kun tænkes forbedret, bruges til Græsning.

Staden vil uden Tvivl vinde meget ved den nye anlagte Landevej, som i denne Sommer vil naae Porten, en Fjerdingvej udenfra. Forstadens mærkelige Fredssteen var vel sin Død værd for at give Plads for den nye Vej; dog synes mig, at den fortjente paa et mere belejligt Sted et varigt Minde. Ventelig komme Byens Gader i Betragtning, for at svare til den nye Vejs Beqvemmelighed.

Kallundborgs patriotiske Selskab, som er stor i sin Goddædighed, er velordnet, har en betydelig Spindeskole og en lønned Læremoder; kun maae en saa hensigtsfuld velgjørende Institut føle Fortrydelse over, at Skolen for det meste savner Arbejdere, skjøndt her som flere Steder er Overflødighed af Fat-

[1]) Lad os hellere sige Middelalderen.
[2]) Latinskolen nedlagt 1739.
[3]) Indbyggertallet 1801: 1322.

tige, unge og gamle. Lovenes Efterlevelse i et Land, siger en vis dansk Autor, er Statens bedste Opkomst: sat sapienti[1]).

Ogsaa har denne Stad et Fiskerie-Interessentskab, som ikke har været sparsomt paa Redskabers Anskaffelse til frit Brug saa vel i Beltet som til Bund-Stader, til Tjeneste for Byens Indvaanere, hvilke savne fersk Fisk; mueligt og til Nedsaltning og Forhandling; men beklagelige nationale Dorskhed — og tabte fordums raske Søelyst! Fiskebaadene ligge ubenyttede i Fjorden, og Garnene fange Fluer under Tagene paa Lofterne. Ingen, som kan og vil fiske, er at faae.

Kallundborg har i mange Aar ejet virkelige Kjøbmænd med sand Kjøbmandsaand; og nogle ere til endnu, hvis store og smukke Bygninger tilkjendegive dem. Mange 1000 Tønder Kornvahre, er deres aarlige Export; de kjøbe først — og betale bedst om Efteraaret, og derfor tiltrække de sig al Handel 4 á 5 Mil fra Oplandet; som ellers paa Halvvejen laae belejligere for andre Kjøbstæder; og dog erfares sjelden Fallissements her paa Stedet. Kun gjorde det mig ondt, at høre nogle Skomagere, Feldberedere og Handskemagere bestemt at beklage sig over visses Forkjøbsret til Huder og Skind for at sendes Udenlands, til Skade for Professionisternes Næringsvej. — Dette Slags Valdbyekræmmerie ønskede jeg foragtet af sande Kjøbmænd.

Nyekjøbing.

Om denne lille Kjøbstæd af sidste Rang, kan ikke være meget at sige. Dens Borger-Personale blev angivet til omtrent 60[2]) —hvoraf 6 Eligerede; — Magistraten er en Byefoged og en Byeskriver. Kirken er temmelig vel vedligeholdt; men Raadstuen elendig og Fængslerne over al Maade slette. Her sad tvende Maleficantere[3]), som klagede jammerlig over snævert Rum og Fugtighed. Imidlertid skal der være gjort Plan til et anstændigt Raadhus[4]) og bedre Arrester. Byen har en Gade og nogle Stræder. Brolægningen er middelmaadig. Tvende Vægtere lønnes. Her er ingen offentlige Lygter; intet Vognmandslaug. Halvhundrede Børn har her Skole-Information, som er god. Vandet er temmelig godt. Brændeprisen er 5 til 6 Rdlr. for Favnen fra de Kongelige Skove. Ejendomsjorde, som drives, er omtrent 400 Tønder Land geometrisk Maal, foruden et be-

1) Latinsk Sentens: For den forstandige er der talt tydeligt nok!
2) Indbyggertallet 1801: 615.
3) Forbrydere.
4) Det gl. Raadhus var fra 1684. Et nyt opførtes 1804 (nedr. 1893).

tydeligt Overdrev af flere hundrede, Lyngen kaldet, som hidtil brugtes til Græsning, men nu er bestemt til at tages under Plov. Byen ejer ingen Fartøjer, men benytter sig af Røervigernes tildels aabne Baade. Ind og Udskibningen er besværlig, da alt maa skee med Heste og Vogne i Stranden og ved Baade.

Fiskeriet, som her kunne være det skjønneste, da Lejlighed dertil fra Kattegattet er saa god, er maadelig; dog ligger nok den største Aarsag i, at Vedkommende mangle Formue til de fornødne Redskabers Anskaffelse. Sælhunde- og Marsvine-Fangsten kunde her blive betydelig, naar samme rettelig blev anlagt, som da ogsaa ville forøge Fiskeriet. Korn- og Trælasthandelen har i de forrige Tider været god, men har i nogle Aar meget aftaget. Det som denne liden Kjøbstad best var beqvem til, er, efter min Meening, Fiskerie, da alle Slags Nordsøens Fiske, efter Aarstidernes Medfør her viser sig, nemlig Hummer, Kraber, Lax, Tunger, større og mindre Flyndre, Sild m. fl.; ogsaa ankommer undertiden Sildevalen og Størren her.

Om Sommeren er dette Sted ganske behagelige formedelst den skjønne Udsigt over denne Deel af Issefjorden; men om Vinteren det modsatte — og tillige overordentlig koldt, da den ligger Nordhavet saa nær. — Den Kongelige Toldbod, Rørvig, ligger en Miil herfra.